

اعتبار سندی و دلالت حدیث «فَوْقَهُمْ وَاللَّهُ بِنَفْسِي»

پژوهشی در چرایی بالای امام کاظم (ع) و رد انگاره فدیة مسیحی

علی انجم شجاع^۱

چکیده

اهل بیت (ع) در طول تاریخ همواره جان خود را برای حفظ جان و دین پیروانشان فدا کرده‌اند. در میان روایات، حدیثی وجود دارد که در آن بیان شده امام کاظم (ع) با ایثار جان خود، از ریختن خون شیعیان جلوگیری کردند. نوشتار حاضر به بررسی سندی و متنی این حدیث می‌پردازد. این پژوهش، شبهه‌ای که می‌گوید: «آیا ایثار امام کاظم (ع) شبیه آموزه فدیة در مسیحیت است یا خیر؟» را پاسخ می‌گوید. هدف مقاله، شناخت سند و معنای این حدیث در بستر روایات و تاریخ است. روش کار، توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر منابع معتبر حدیثی است. نوآوری اثر در نشان دادن تفاوت میان «سپر بلا شدن در دنیا» با «بخشش گناهان در آخرت» و ارتباط آن با ترک تقیه توسط شیعیان است. ساختار مقاله شامل بیان اتمام و محبت اهل بیت (ع) به شیعیان، بررسی سند، نقد دیدگاه مسیحی و بیان معنای کلام امام (ع) است.

واژگان کلیدی

افشای اسرار امام کاظم (ع)، فدا شدن امام کاظم (ع) برای شیعه، تقیه در زمان امام کاظم (ع)، حدیث وقایت، غضب الهی بر شیعه، فدیة مسیحی، علوم و معارف حدیث

درآمد

پیوند وجودی امام معصوم با جامعه پیروان، پیوندی صرفاً مبتنی بر ریاست ظاهری؛ بلکه بر بنیاد ولایت الهی، هدایت دلسوزانه و شفقت بی‌بدیل استوار است. میراث روایی شیعه، انباشته از دلایلی

۱. پژوهشگر مؤسسه وحی و عترت قم، عضو کمیته علمی گروه قرآن و حدیث مرکز ملی پاسخگویی به سؤالات دینی
a.a.shoa@gmail.com

است که نشان می‌دهد اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام نه تنها هدایت فکری و تشریعی مؤمنان را بر دوش داشته‌اند، بلکه در مهلکه‌ها و گردنه‌های سخت تاریخی، برای صیانت از اصل مکتب و حیات پیروان، هزینه داده‌اند و به تعبیری جان گرمی خویش را سپر بلای آنان ساخته‌اند.

از برجسته‌ترین و در عین حال بحث‌برانگیزترین احادیث در این زمینه، روایتی است که ثقة الاسلام کلینی در کتاب شریف الکافی از امام کاظم علیه السلام نقل کرده است. بر پایه این نقل، خداوند تبارک و تعالی بر شیعیان غضب نمود و امام را میان بقای خویش و حفظ شیعیان مخیر ساخت و امام علیه السلام جان خود را فدای حفظ آنان فرمود.

اصل این روایت چنین است:

عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِي
الْحَسَنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ غَضِبَ عَلَى الشَّيْعَةِ فَخَيَّرَنِي
نَفْسِي أَوْ هُمْ، فَوَقَّيْتُهُمْ وَ اللَّهِ بِنَفْسِي.^۲

امام موسی بن جعفر علیه السلام فرمود: خدای عزوجل بر شیعه غضب کرد، پس مرا مخیر ساخت که یا من و یا آنها فدا شویم، به خدا من با دادن جان خودم، ایشان را حفظ کردم.

این روایت پرسش‌ها و برداشت‌های گوناگونی را پدید آورده است؛ تا آن‌جا که برخی گمان برده‌اند این سخن، موید باور مسیحیان درباره «فدا شدن حضرت مسیح برای کفاره گناهان» است. نوشتار حاضر در پی آن است تا نخست به ارزیابی سندی این حدیث بپردازد، سپس به نقد شباهت ظاهری آن با انگاره فدیة مسیحی اشاره کند و در پایان، با تکیه بر شواهد کلامی، تاریخی و شروح حدیثی، مقصود دقیق روایت را بازشناسد.

الف) جلوه‌های اهتمام و محبت اهل بیت علیهم السلام به شیعیان

بررسی منظومه روایی شیعه آشکار می‌سازد که ائمه هدی علیهم السلام همواره پاسدار هویت و حیات شیعیان خود بوده‌اند و لغزش‌ها و ناپختگی‌های آنان را با دعای خیر، موعظه و در موارد بحرانی، با ایثار جان جبران می‌کردند.

۲. الکافی، ج ۱، ص ۲۶۰، ح ۵.

امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

إِنِّي لَأَدْعُو اللَّهَ لِمُذْنِبِي شِعْتِنَا فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ أَلْفَ مَرَّةٍ.^۳

من در هر شبانه‌روز هزار بار برای گناهکاران از شیعیانمان به درگاه الهی دعا می‌کنم.

در عصر غیبت نیز این پیوند ناگسستنی گسسته نشد؛ چنان‌که امام عصر علیه السلام در توقیع شریف به شیخ مفید رحمته الله می‌فرماید:

إِنَّا غَيْرُ مُهْمِلِينَ لِمُرَاعَاتِكُمْ وَلَا نَاسِينَ لِذِكْرِكُمْ وَلَا نَزَلُ بِكُمْ الْأَوَاءَ وَاصْطَلَمَكُمُ الْأَعْدَاءُ.^۴

ما از رعایت حال شما اهمال نمی‌ورزیم و یادتان را فراموش نمی‌کنیم و اگر چنین نبود، بلایا و سختی‌ها بر شما فرود می‌آمد و دشمنان شما را ریشه‌کن می‌کردند.

این پشتوانه معرفتی، بیانگر آن است که امام، نسبت به مصائب شیعه بی‌تفاوت نیست و پیوسته در مقام دفع نامالیمات از پیروان خود برمی‌آید.

ب) ارزیابی سندی روایت

شیخ کلینی این روایت را در باب «أَنَّ الْأَئِمَّةَ عليهم السلام يَعْلَمُونَ مَتَى يَمُوتُونَ وَأَنَّهُمْ لَا يَمُوتُونَ إِلَّا بِاخْتِيارٍ مِنْهُمْ» از کتاب الکافی با سند زیر آورده است:

عَلَىُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى عليه السلام.

بررسی رجال سند:

علی بن ابراهیم بن هاشم القمی: از اجلاء و ثقات تراز اول شیعه و نویسنده تفسیر معروف است. محمد بن عیسی بن عبید الیقطنی: از اصحاب جلیل القدر و موثق امامیه است که نجاشی او را صریحاً توثیق می‌کند.^۵

۳. الکافی، ج ۱، ص ۴۷۲، ح ۱.

۴. الاحتجاج، ج ۲، ص ۴۹۷.

۵. رجال النجاشی، ص ۳۳۴.

عن بعض اصحابنا: حلقه اتصال میان محمد بن عیسی و امام کاظم علیه السلام ناشناخته و نامشخص است؛ از این رو، راوی مجهول است و حدیث در اصطلاح درایة الحدیث «مرسل» شمرده می‌شود.

علامه مجلسی در کتاب مرآة العقول ذیل این روایت مرقوم داشته است:

مرسل.^۶

بنابراین، اگرچه یک سوی سند بزرگان طایفه قرار دارند، اما وجود ارسال در سویی دیگر، باعث می‌شود این روایت به‌تنهایی حائز حجّیت قطعی سندی نباشد. با این حال، به دلیل نقل آن در معتبرترین منبع روایی شیعه و اعتماد بزرگان طایفه، متن آن همواره کانون توجّه بوده است.

ج) تبیین مفاد روایت و ابطال همسانی آن با عقیده «فدیة» در مسیحیت

یکی از خطاهای رایج در مواجهه نخست با این حدیث، قیاس آن با آموزه «فداء» در الاهیات مسیحی است. در آموزه مسیحی ادّعا می‌شود که با گناه نخستین آدم علیه السلام، تمام نسل بشر آلوده به معصیت ذاتی گردید و از آن‌جا که عدل الهی مجازات می‌طلبید و رحمتش نجات، عیسی مسیح علیه السلام مصلوب شد تا کفّاره گناهان بشر باشد. این مقایسه به دو دلیل بنیادین از دیدگاه اسلام باطل است:

- مخالفت با نص صریح قرآن

قرآن کریم اصل مسؤولیت فردی را به صراحت اعلام می‌کند:

وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى.^۷

و هیچ باربرداری، بار گناه دیگری را بر دوش نمی‌کشد.

تحمل عقوبت اخروی دیگری بر خلاف عدل الهی است و کشته شدن یک انسان معصوم هرگز موجب تطهیر گناهان دیگران از محکمه عدل الهی نمی‌شود.

- تفاوت مفهوم «فداکاری» با «کفّاره اخروی»

۶. مرآة العقول، ج ۳، ص ۱۳۶.

۷. فاطر، ۱۸.

تعبیر حضرت «فَوْقَيْتُهُمْ» از ریشه «وقایه» به معنای سپر ساختن خویش در برابر خطر و مصیبت دنیوی است^۸ نه پرداخت تاوان گناهان اخروی شیعیان. امام علی (ع) جان شریف خویش را فدای بقای جامعه شیعی در دنیا فرمودند تا نسل تشیع از ریشه برنیفتد.

د) وجوه معنایی و تحلیل بستر تاریخی حدیث

برای دریافت مقصود امام علی (ع) از غضب الهی و نحوه سپر بلا شدن حضرت، شارحان حدیث و مورخان چند احتمال سنجیده را مطرح کرده‌اند.

۱. ترک تقیه، افشای اسرار و خطر استیصال شیعه

مهم‌ترین و پذیرفتنی‌ترین وجهی که شارحان بزرگ همچون علامه مجلسی ذکر کرده‌اند، رفتار ناصواب برخی از شیعیان در ترک تقیه است.^۹ کلینی در الکافی روایت می‌کند:

لَا دِينَ لِمَنْ لَا تَقِيَّةَ لَهُ.^{۱۰}

کسی که تقیه ندارد، دین ندارد.

عصر عباسی و دوران حکومت منصور، مهدی، هادی و به ویژه هارون، دوران اختناق و سخت‌گیری دستگاه اطلاعاتی بر ضد آل علی بود. با این حال، شماری از شیعیان بر اثر بی‌احتیاطی، اقدامات نابه‌جا و ترک اصل مسلم تقیه، زمینه فشار بر شیعه را فراهم کردند. این بی‌مبالاتی موجب شد تا هارون عباسی، شیعیان را به دقت رصد کرده و نقشه‌ای گسترده برای قتل عام آنان طرح‌ریزی کند. بر پایه این تحلیل، مقصود از «غضب الهی»، پیامد تکوینی و عقوبت دنیوی حاصل از معصیت و سهل‌انگاری شیعیان در ترک تقیه بود که بلا و هلاکت عمومی را در پی می‌آورد. امام کاظم (ع) با پذیرش سختی‌های حبس و شهادت در زندان سندی بن شاهک، توجّه و غیظ دستگاه خلافت عباسی را منحصرأ به شخص خویش معطوف داشتند و بدین ترتیب توده پیروان را از شمشیر هارون نجات دادند.

۲. کوتاهی در نصرت امام و مسأله قیام

احتمال دیگر، ناظر بر تکلیف حمایت از حجّت خداست. توده‌های مردم و شیعیان، مکلف به یاری امام و رهایی ایشان از چنگال طاغوت بودند، اما به دلیل سستی، ضعف اراده یا پراکندگی، این امر

۸. ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، ج ۴، ص ۴۸۰.

۹. مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، ج ۳، ص ۱۲۶.

۱۰. الکافی، ج ۲، ص ۲۱۷، ح ۲.

محقق نشد. طبق سنت الهی، بی‌وفایی به حجت خدا، خشم الهی و عذاب استیصال را نازل می‌کند. از سوی دیگر، شرایط سیاسی عصر عباسی مجال برای قیام پیروزمندانه باقی نگذاشته بود و هرگونه حرکت نسنجیده، به کشتار کامل اهل ایمان می‌انجامید. امام (ع) با انتخاب صوری بر زندان و پذیرش سرنوشت شهادت، این هزینه سنگین را به تنهایی به جان خریدند تا استیصال دامن‌گیر مؤمنان نگردد. مولی صالح مازندرانی در شرح خود بر کتاب الکافی به این احتمال اشاره کرده است.^{۱۱}

۳. حفظ نسل و آینده امامت

وجه دیگر آن است که اگر هارون اقدام به ریشه‌کن ساختن یاران شناخته‌شده حضرت می‌کرد، نه تنها جان شیعیان آن عصر، بلکه نسل‌ها و ذریه آینده تشیع در بلاد گوناگون از میان می‌رفت. حبس و شهادت مظلومانه امام سبب شد تمرکز دستگاه خلافت عباسی بر رأس هرم معطوف شود و پیکره جامعه شیعی در سکوت به حیات خود ادامه داده و زمینه تثبیت امامت امام رضا (ع) فراهم آید.

نتیجه

حدیث شریف «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ غَضِبَ عَلَى الشَّيْعَةِ فَخَيَّرَنِي نَفْسِي أَوْ هُمْ، فَوْقَتَهُمْ وَاللَّهُ بِنَفْسِي»، از نظر علم درایه به سبب وجود واسطه مبهم «عن بعض اصحابنا»، در رتبه احادیث مرسل قرار می‌گیرد و فاقد حجیت تام سندی است؛ لیکن به نقل نقل در معتبرترین منبع حدیثی شیعه و وجود اعتماد بزرگان طایفه به آن، معتبر نسبی تلقی می‌شود. از سوی دیگر، این حدیث، مضمونی در خور توجه دارد. بررسی تحلیلی این روایت نشان می‌دهد که تطبیق آن با انگاره کفارِ گرای و فدیهِ مسیحی نادرست است؛ زیرا امام (ع) تاوان اخروی گناهان کسی را به دوش نکشیده‌اند، بلکه بر مبنای وظیفه امامت و شفقت بی‌کران، خود را سپر بالای حیات اجتماعی و جسمانی شیعیان در برابر شمشیر بیدادگر دستگاه عباسی قرار دادند. خشم الهی یادشده در روایت، معلول تکوینی و بازتاب بی‌توجهی برخی اصحاب به اصل حیاتی «تقیّه» و افشای اسرار بود که می‌توانست طومار تشیع را در هم بیچد. امام کاظم (ع) با فداکاری تاریخی و شهادت مظلومانه در حبس بغداد، بلا را بر جان شریف خود خریدند و بدین‌وسیله نهال تشیع را از گرداب استیصال رهانیدند.

۱۱. شرح الکافی، ج ۶، ص ۳۷.

کتاب‌نامه

۱. قرآن کریم.
۲. الاحتجاج، احمد بن علی طبرسی، تحقیق محمد باقر خراسان، مشهد، نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
۳. ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، راغب اصفهانی حسین بن محمد، غلامرضا خسروی حسینی، تهران، مرتضوی، ۱۳۷۴ش.
۴. رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۵ش.
۵. شرح اصول الکافی، ملّا صالح مازندرانی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ق.
۶. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دار الکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ق.
۷. مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، محمد باقر مجلسی، تهران، دار الکتب الاسلامیة، ۱۴۰۴ق.